

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet, Zagreb

Projekti za osječku župnu crkvu svetih Petra i Pavla i njihov autor Franz Langenberg

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 10. 5. 2004

Sažetak

Članak nastoji proširiti saznanja o osječkoj župnoj crkvi s do sada nepoznatim činjenicama, o okolnostima samoga natječaja i odabira stila te osvjetljavanja ličnosti arhitekta Langenberga. Okosnicu članka čini spoznaja da je projekt s kojim je Langenberg pobijedio na

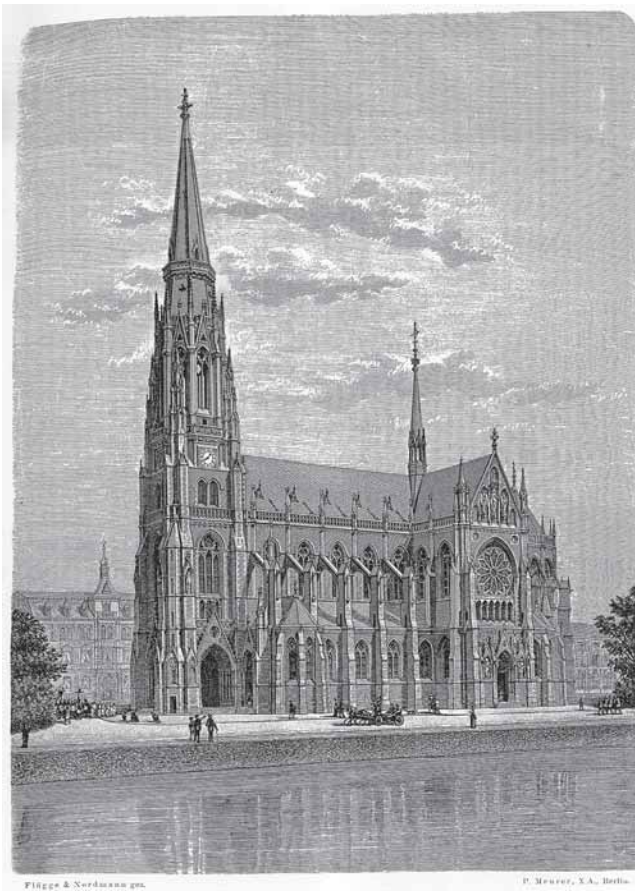
natječaju za crkvu u neuobičajeno velikoj mjeri inspiriran projektom arhitektonskog ateljea Flügge & Nordmann za crkvu svetog Maksimilijana u Münchenu iz 1886.

Ključne riječi: *historicizam, Franz Langenberg, Julius Flügge, Karl Nordmann, župna crkva svetog Petra i Pavla u Osijeku, crkva svetog Maksimilijana u Münchenu*

Osječka župna crkva svetih Petra i Pavla jedan je od najznačajnijih primjera sakralnih objekata visokoga historizizma u Hrvatskoj. Istodobno, ona je prepoznatljivi dominantni simbol grada, kruna slavonske metropole. Kako je poznato, Osijek je naselje s tri do polovine 19. stoljeća politički razdvojena dijela, koja do danas nisu u cijelosti srasla – Gornjega i Donjega grada (s Novim gradom) te Tvrđe. U razdoblju između oslobođenja od Turaka do revolucije 1848./49. gospodarski centar grada bili su u puno većoj mjeri Donji grad i Tvrđa. Nakon revolucije ta se situacija bitno mijenja u korist Gornjega grada, koji postaje stvarnim gospodarskim, kulturnim i političkim centrom. U njemu se izgrađuju veliki reprezentativni objekti, kako javni, tako i privatni, počevši s podignućem zgrade Županije 20-ih godina 19. stoljeća, preko izgradnje kazališta i sinagoge, te niza jednokatnih romantičarskih obiteljskih kuća na potezu od današnje ulice Republike Hrvatske do trga. Stara barokna crkva sve se više vizualno gubila u takvoj okolini, te se od 60-ih godina 19. stoljeća sve češće postavljalo pitanje njezina rušenja i podizanja nove građevine. Ključnu ulogu u njezinoj izgradnji odigrao je, kako je poznato, biskup Strossmayer. Smatrao je kako Osijek kao najveći slavonski grad, kao veliko gospodarsko i kulturno središte, nema crkvu prikladnu svojoj veličini. Staru crkvu, koja je, svojim oblikovnim rješenjem, bila zanimljiv i za Slavoniju neuobičajen primjer barokne arhitekture, biskup nije štedio na riječima, ističući da je treba porušiti »jerbo sadašnja gornjogradska crkva javno je ruglo i sramota«. ¹ Ne

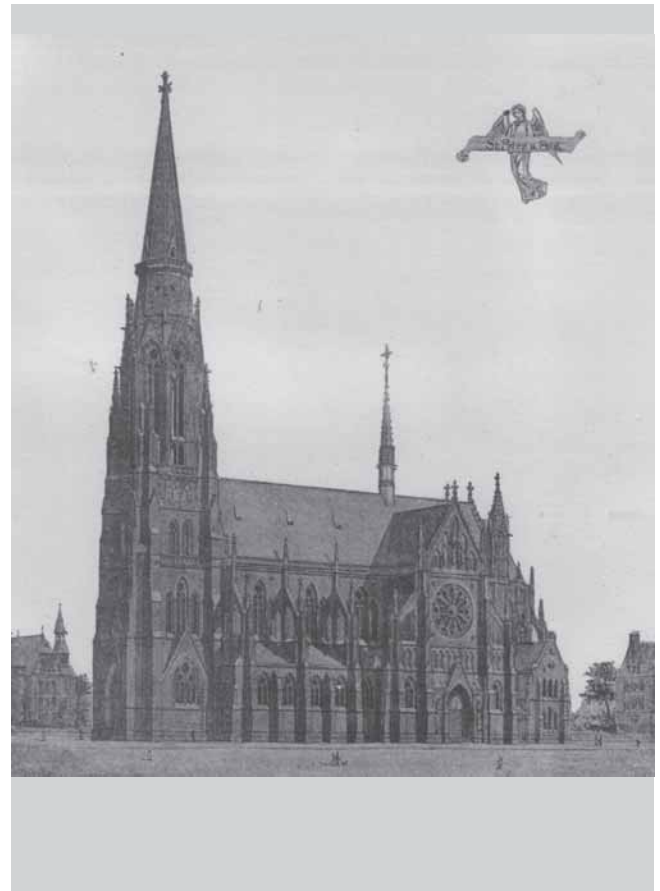
smijemo zaboraviti da je biskup rođeni Osječanin i da je taj grad neprestano igrao golemu ulogu u njegovu životu. Još za vrijeme radova na Katedrali u Đakovu biskup je isticao kako su mu preporučivali da je trebao onako veliku crkvu podići zapravo u Osijeku, jer bi ona bila prikladna veličini toga grada (naime, Đakovo je tada imalo 3000 stanovnika, a u Katedralu može stati 7000 ljudi), tvrdeći pritom da je čvrsto stajao uz svoju prvotnu ideju podizanja katedrale u starom centru biskupije. ² Iso Kršnjavi međutim ističe da je i sam biskup razmišljao o preseljenju sjedišta biskupije, no kako Osječani nisu bili spremni financirati gradnju biskupskoga dvora od toga se brzo odustalo. ³

Već 1869./70. javljaju se prvi planovi o rušenju postojeće barokne crkve i dizanju nove na istome mjestu. ⁴ Razloge zašto već tada nije došlo do realizacije svakako je uvjetovalo dugo vrijeme potrebno da se novac za tako velik pothvat prikupi. Ono se dodatno odužilo zbog izbijanja velike gospodarske krize u Monarhiji nakon sloma bečke burze 1873., koja je vrlo snažno zahvatila i Osijek i cijelu Slavoniju. Tek s privrednim oporavkom države, od kraja 80-ih i početka 90-ih godina 19. stoljeća ponovno oživljavaju planovi podizanja reprezentativnog sakralnog objekta. Cijeli grad bilježi prekid dugogodišnje stagnacije građevne djelatnosti prouzrokovane spomenutom krizom, počinje uzlet Osijeka, koji će u narednih četvrt stoljeća doživjeti svoju do tada najsajniju epohu rasta i razvoja. Uzlet u gospodarstvu stvorio je materijalnu podlogu nužnu da bi došlo do podizanja jednoga

Sveti Maksimilijan u Münchenu, perspektivni nacrt crkve (u: *Deutsche Bauzeitung*, 1, Berlin, 1887.)

St Maximilian in Munich, perspective drawing of the church (in: Deutsche Bauzeitung, 1, Berlin, 1887.)

Osijek, ž. c. sv. Petra i Pavla, perspektivni nacrt (u: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, u: *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, br. 1, 1. 1. 1895., list br. 3)

2. Osijek Parish Church, perspective drawing (in: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, Vesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu, no. 1, 1. 1. 1895., sheet no. 3)

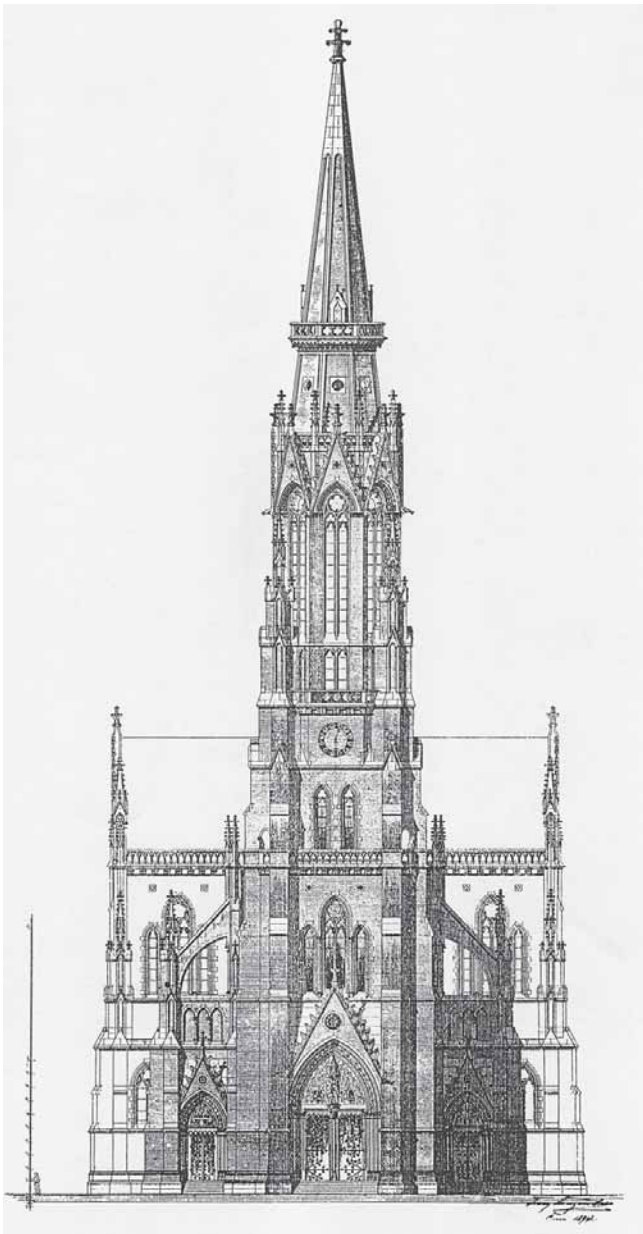
ovako skupog objekta kakvim se pokazala nova osječka neogotička crkva.

Natječaj za projekte nove osječke ž. c. sv. Petra i Pavla

Nakon što su završene organizacijske pripreme i sastavljena financijska konstrukcija, konačno je 1. 3. 1893. raspisan međunarodni natječaj za projekt crkve, propozicije kojega su objavljene kako u domaćem, tako i u međunarodnom tisku. U natječaju se tražilo da crkva bude ili jednobrodna ili s dominantnim glavnim brodom. Iako je rečeno da je odabir stila proizvoljan, naglašeno je, zasigurno na Strossmayerovo inzistiranje, da se preporučuje gotika, ali da je dopušten i renesansni stil i eventualna kupolna građevina. Izražena je želja da se stara barokna građevina djelomično ili u cjelini sačuva dok nova struktura ne bude pogodna za uporabu.⁵ Nadalje se uvjetovalo da materijal od kojega se građevina ima podići bude opeka, s kamenom primijenjenim za istaknute dijelove i skulpture. Predviđeno je da crkva može primiti 3000 ljudi. Građevinski troškovi nisu smjeli prijeći 400.000 forinti.⁶ Na natječaj zainteresirani su imali poslati

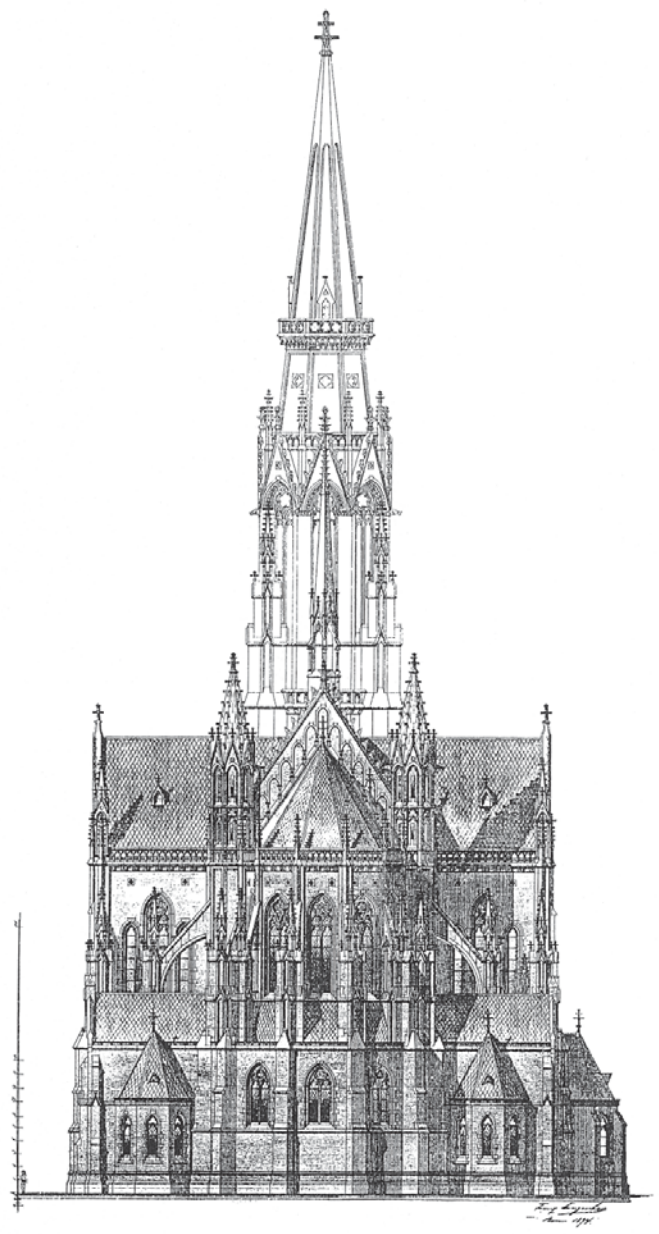
tlocrt, nacrt fasada te uzdužni i poprečni presjek.⁷ U žiriju su sjedili kako domaći tako i strani stručnjaci s područja arhitekture i povijesti umjetnosti: Isidor Kršnjavi, tada u funkciji predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, Ludwig Wächter, građevni službenik iz Beča, bečki *Dombauleiter* Julius Hermann,⁸ Victor Luntz, voditelj specijalne arhitektonske škole na Bečkoj akademiji,⁹ te A. Knobloch, civilni inženjer iz Osijeka.¹⁰

Crkveni odbor, po svojoj prilici na Strossmayerovu ili Kršnjavijevu inicijativu, pobrinuo se da propozicije natječaja budu objavljene u svim glavnim arhitektonskim časopisima njemačkoga govornog područja, pa tako i u berlinskom *Deutsche Bauzeitungu*, centralnom organu udruženja njemačkih arhitekata, zasigurno radi upoznavanja što širega kruga stručne javnosti s natječajem, osobito u centrima poput Beča, Berlina ili Kölna, a s ciljem dobivanja kvalitetnog projekta za Osijek.¹¹ Iako su domaće novine bombastično najavljivale kako je na natječaj stiglo i 200 prijava,¹² na kraju se ispostavilo da ih ima ukupno 32,¹³ od kojih je zbog većih omaški u nepridržavanju propozicija natječaja odmah odbačeno njih čak 17. Od preostalih 14 natječajnih projekata žiri je u drugom čitanju izvršio dodatnu selekciju, te ih je u »finale«

Osijek, ž. c. sv. Petra i Pavla, pročelje (u: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, br. 1, 1. 1. 1895., list br. 4)

Osijek Parish Church, facade (in: J. Holjac, *Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku*, *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, no. 1, 1. 1. 1895., sheet no. 4)

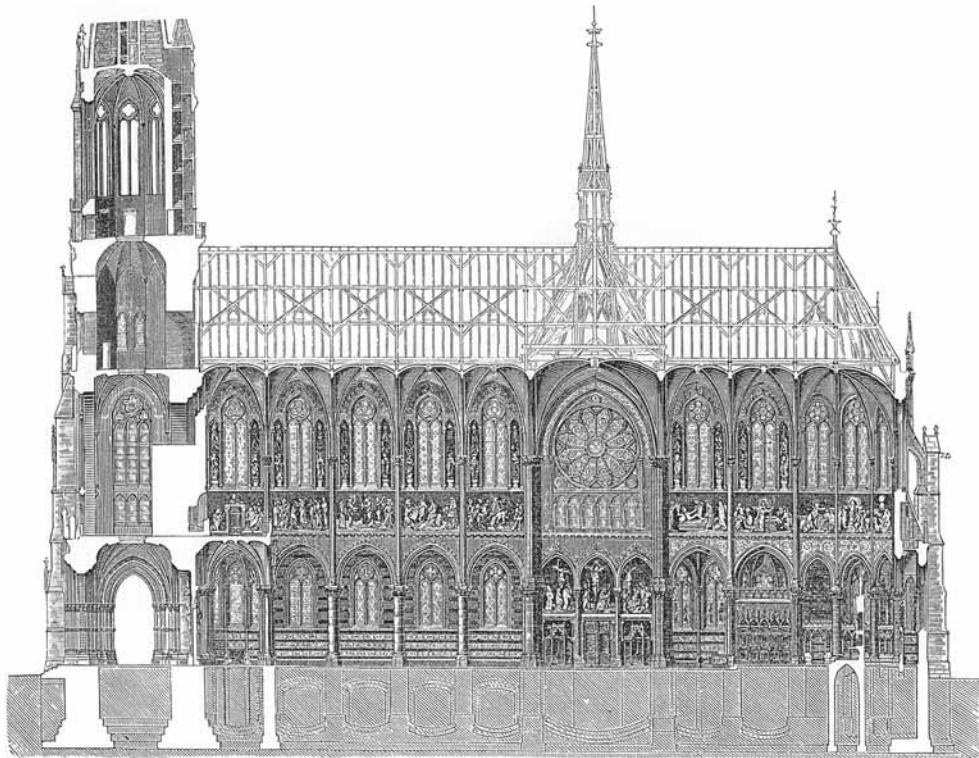
Osijek, ž. c. sv. Petra i Pavla, pogled prema svetištu (u: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, br. 1, 1. 1. 1895., list br. 4)

Osijek Parish Church, view to the sanctuary (in: J. Holjac, *Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku*, *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, no. 1, 1. 1. 1895., sheet no. 4)

ušlo samo 7. Prvu nagradu dobio je, naravno, bonski arhitekt Franz Langenberg, drugu bečki August Kirstein, a treću drezdenski arhitektonski atelje August Grothe i Rudolph Jacobs, s time da je ostavljena mogućnost da će se i planovi s naslovima »St. Georg«, »Deo«, »Oremus« i »Vindobona« otkupiti.

Langenbergov plan, kao i onaj drezdenskih arhitekata, predviđao je podizanje neogotičke crkve, dok je arhitekt Kirstein drugu nagradu osvojio s planom za neorenesansnu građevinu.¹⁴ Čini se da je, za razliku od onoga što se inače smatra, biskup Strossmayer odigrao ključnu ulogu samo pri odabiru

stila buduće građevine, ne i samih Langenbergovih planova.¹⁵ Naime, već je pri raspisivanju natječaja u pismu gornjogradskom župniku Josipu Horvatu istaknuo: »Ja sam odlučno za gotički stil, a ako taj nije moguć, onda za romanski, a nipošto renaissance. Osijek je za te žrtve valjda zavriedio da imade u svojoj sredini podpuni umjetnički spomenik zašto renaissance nije za crkve.«¹⁶ Donijevši još 1883. Okružnicu o obvezi odobrenja novih nacрта za crkvene građevine od strane biskupa samog,¹⁷ dao si je pravo da gotovo sam odluči koji će projekt biti odabran za bilo koju građevinu sakralnoga karaktera koja se podizala u njegovoj biskupiji. Međutim,

Sveti Maksimilijan u Münchenu, presjek crkve (u: *Deutsche Bauzeitung*, 1, Berlin, 1887.)
St Maximilian in Munich, cross section of the church (in: Deutsche Bauzeitung, 1, Berlin, 1887.)

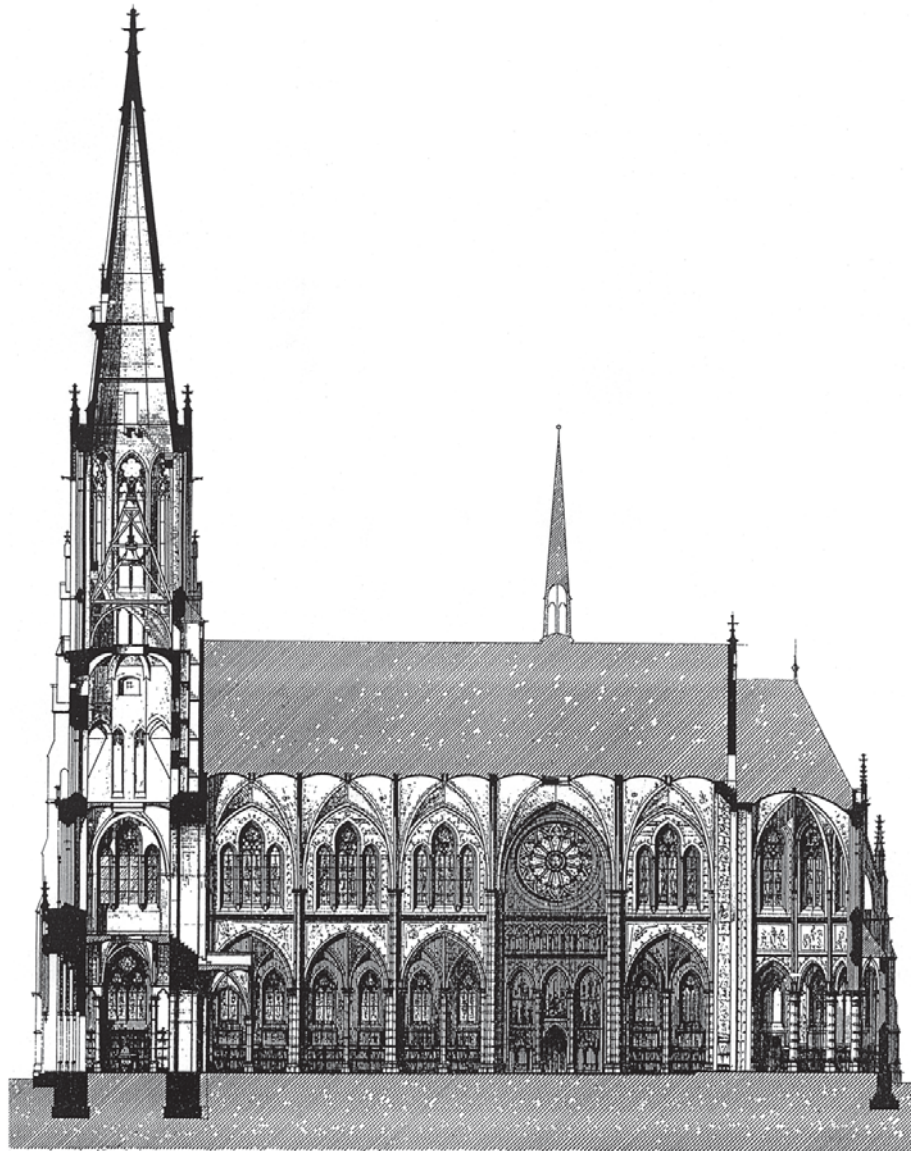
u ovome slučaju, Strossmayer, kako se jasno vidi iz prethodno rečenoga, nije bio član žirija, tako da zasigurno nije mogao izvršiti nikakav neposredan utjecaj na odabir upravo Langenbergova plana,¹⁸ tim prije što je spomenuti žiri zasjedao u Beču, te je pitanje je li planove pristigle na natječaj biskup uopće vidio prije vijećanja. U prilog malo vjerojatoj Strossmayerovoj izravnoj umiješanosti u odabir pobjednika govori i dodjela druge nagrade neorenesansnom projektu, dakle stilu koji je biskup već unaprijed kategorički odbacio kao neprikladan za crkvu. Vijećanje žirija završeno je 30. 4. 1893., kada su objavljeni već navedeni rezultati.¹⁹ Ubrzo pošto se inženjer Knobloch vratio iz Beča, organizirao je u osječkom Casinu, kako je bilo uobičajeno u ono doba, izložbu projekata pristiglih na natječaj, koja je izuzetno zainteresirala osječku javnost.²⁰ Čini se da je tek tada, bar tako

ondašnje novinstvo tvrdi, Strossmayer vidio planove, složivši se s odlukom žirija o odabiru Langenbergova nacrtu kao najboljega i najprikladnijeg.²¹

Gradnja crkve trajala je od sredine 1894. do 1900., no kako je u veljači 1895. umro Langenberg, za zamjenskog arhitekta kratkotrajno je najprije imenovan Josip Vancaš, a od travnja 1895. Richard Jordan, učenik Friedricha Schmidta, koji će radove i dovršiti.²²

Franz Langenberg

Pobjeda na natječaju pripala je dakle Franzu Langenbergu, koji time postaje uz, Friedricha von Schmidta i Karla Rösne-

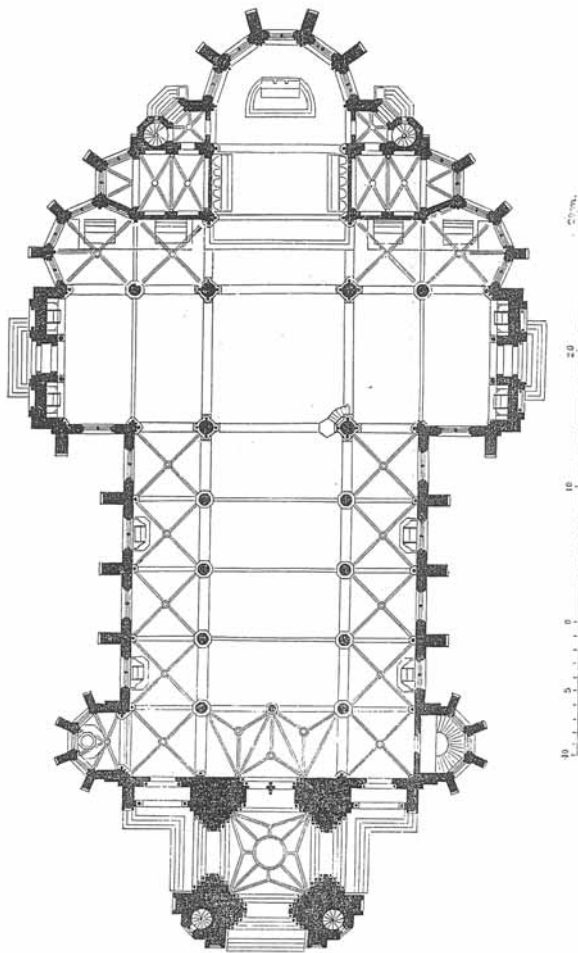

Osijek, ž. c. sv. Petra i Pavla, presjek (u: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, *Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, br. 1, 1. 1. 1895., list br. 2)

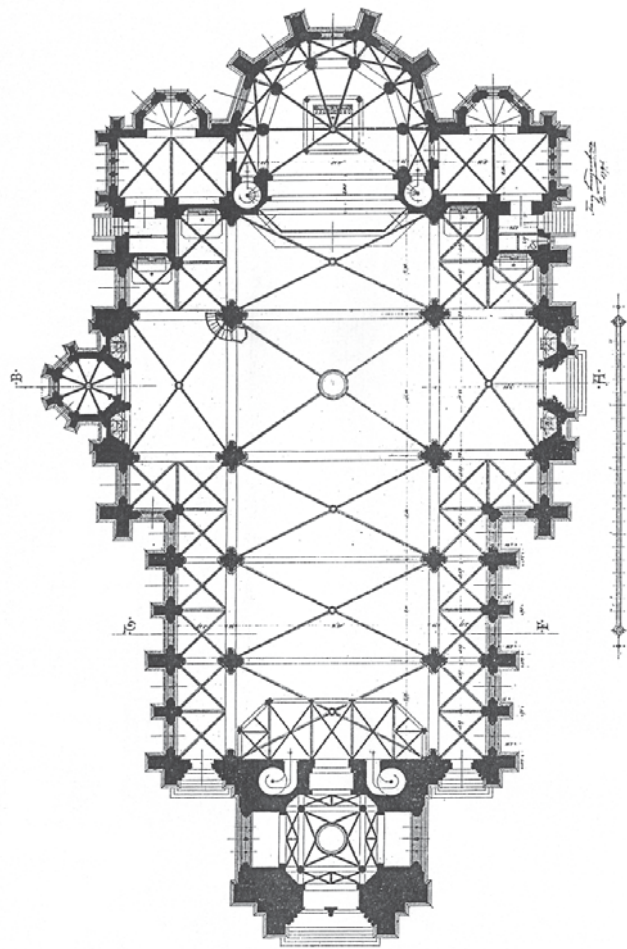
Osijek Parish Church, cross section (in: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, Vesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu, no. 1, 1. 1. 1895., sheet no. 2)

ra, jedan od najspominjanijih stranaca arhitekata u povijesti hrvatske sakralne arhitekture 19. stoljeća. No, za razliku od ove dvojice, o kojima se ipak (osobito o Schmidt) dosta zna, bez krznanja se može ustvrditi da je Langenberger u našoj povijesti umjetnosti gotovo potpuna enigma. Sačuvan je tek podatak da je riječ o arhitektu iz Bonna, a, kako ćemo vidjeti, i on se pokazao u osnovi tek djelomično točan. Franz Langenberg²³ rođen je 29. 11. 1842. u Xantenu kao sin zidarskog majstora, kamenorezača i vlasnika ciglane, što je bitno odredilo smjer njegove karijere. Otac je želio tek da sin preuzme njegov posao, no mladi se Langenberg opredijelio za arhitektonsku struku. Učio je kod arhitekta Heinricha Johanna Wiethasea, koji je pak bio učenik Georga Gottloba Ungewittera, jednog od prvih neogotičara i općenito jednog od najznačajnijih arhitekata njemačkoga historicizma sredine

19. stoljeća. Prvi realizirani projekt imao je već s 20 godina, kada je projektirao kuću građevnoga poduzetnika Mitlacheru u Düsseldorfu, i to u neogotičkome stilu, čime na samom početku karijere jasno pokazuje naklonjenost neomedijevalnim stilovima, koja će biti karakteristika njegova stvaralaštva u cjelini. Najveći je dio svoga aktivnoga radnog vijeka proboravio u Kölnu, živeći u najvećem rajnskom gradu od 1874. do 1893., kada se, nakon smrti supruge, seli u Bonn. Langenbergov opus je prilično velik – projektirao je mnogobrojne sakralne i profane građevine na području zapadne Njemačke, te u susjednoj Belgiji, kao npr. dvorac Drachenburg za baruna Stephana von Sartera u Königswinteru (1882.–1884.), dvorac Vervier u Belgiji (1885.), Crkvu svetog Mihovila u Duisburg-Meiderichu (plan iz 1879., realizirana 1883.–1885.). Restaurirao je crkvu i samostan u Pützchenu (1887.–

Sveti Maksimilijan u Münchenu, tlocrt (u: *Deutsche Bauzeitung*, 1, Berlin, 1887.)
St Maximilian in Munich, floor plan (in: Deutsche Bauzeitung, 1, Berlin, 1887.)

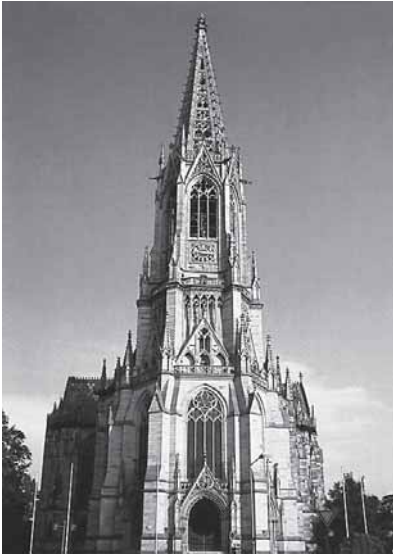
Osijek, ž. c. sv. Petra i Pavla, tlocrt (u: J. Holjac, *Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu*, br. 1, 1. 1. 1895., list br. 1)
Osijek Parish Church, floor plan (in: J. Holjac, Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, Viesti društva inženira i arhitekata u Zagrebu, no. 1, 1. 1. 1895., sheet no. 1)

1891.), crkvu svetog Mattäusa u Brühl-Vochemu (1890.–1894.),²⁴ izgradio crkvu svete Anne u Hellenthalu (1892.), glavni oltar za bonsku Stiftskirche, veliku crkvu svetoga Josipa u Aachenu (1890./91. – 1893./94.) i katoličku župnu crkvu Rođenja Marijina u Köln-Zündorfu. Iako je neogotika stil u kojem gotovo isključivo radi, projektirao je i neo-romaničke građevine, poput župne crkve svetoga Bartolomeja u Meggen u Vestfalija, 1891.–1896.). U Bonnu i njegovoj okolici podigao je niz novih, a jednako tako i restaurirao niz starih sakralnih građevina. U samome je Bonnu tako projektirao dvije crkve, Svetoga Sebastijana u predgrađu Poppelsdorfu (završena 1888.–1896.) i Svetoga Kvirina u predgrađu Dottendorfu (završena 1891.), a u centru grada podigao je Nadbiskupski konvikt (1892.), po projektu arhitekta Johannes Richtera.²⁵ Nedaleko Bonna, u mjestu Lengsdorfu, restaurirao je 1894. tamošnju župnu crkvu svetoga Petra,²⁶ a u Niderkasselu kod grada Siega sagradio je 1893. neoromaničku crkvu svetoga Mateja.²⁷ Nije radio samo nacрте za arhitektonske objekte, već, kao većina arhitekata u 19. stoljeću, i planove za crkveni inventar. Tako za Stiftskir-

che u Bonu i za župnu crkvu u Bislichu u okrugu Rees radi planove za glavni oltar.²⁸ Slično kao u Osijeku, smrt je Langenberga spriječila da dovrši i neke objekte u Njemačkoj, pa je tako župna crkva sela Nieder-Zündorf dovršena tek 1897.²⁹

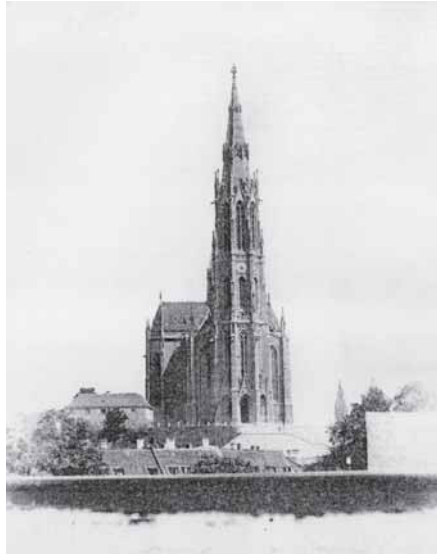
Usporedba crkve svetoga Maksimilijana u Münchenu i osječke župne crkve

Nakon sažetoga opisa situacije oko natječaja za osječku župnu crkvu i kratke biografije Franza Langenberga prebacit ćemo se nakratko u München, u drugu polovinu 80-ih godina 19. st., kako bismo pogledali rezultate natječaja za jedan tamošnji veliki projekt. Naime, grad München je krajem 19. st. odlučio podignuti tri nove velike sakralne građevine, kojima se trebalo naglasiti katoličko obilježje grada unutar novoga Njemačkoga Carstva, i to radi stjecanja statusa svojevrstne katoličke prijestolnice u zemlji u kojoj su apsolutno dominirali, i u gospodarskom i u političkom pogledu, protestantski krajevi. Za te je građevine raspisan jedinstveni natječaj, na

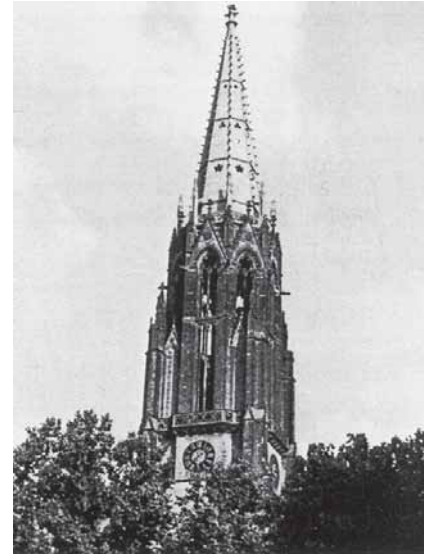
Gedächtniskirche, Speyer (1890.–1904.), Flügge & Nordmann (slika s web stranice: www.speyer.de/de/tourist/sehenswert/bildergalerie)

Gedächtniskirche, Speyer (1890–1904), Flügge & Nordmann (image from URL: www.speyer.de/de/tourist/sehenswert/bildergalerie)

Crkva svetoga Križa u Giesingu (1866.–1883.), arh. Georg Dollmann, (slika br. 33 – G. Schickler, *Neugotischer Kirchenbau in München*, u: *Vergleichende Studien zu Architektur und Ausstattung der Kirchen Maria-Hilf in der Au und Heilig-Kreuz in Giesing*, Scaneg, München, 1987.)

*Church of Holy Cross in Giesing (1866–1883), arh. Georg Dollmann (image no. 33 – G. Schickler, *Neugotischer Kirchenbau in München*, in: *Vergleichende Studien zu Architektur und Ausstattung der Kirchen Maria-Hilf in der Au und Heilig-Kreuz in Giesing*, Scaneg, Munich, 1987)*

Crkva Srca Isusova u Kölnu prije uništenja u II. svjetskom ratu (1889.–1907.), arh. Friedrich Schmidt (u: *Kunst des 19. Jahrhunderts in Rheinland*, Band 1, Kultusbauten, Schwamm, Düsseldorf, 1980., 153)

*Church of the Sacred Heart of Jesus in Cologne before destruction in WWII (1889–1907.), architect Friedrich Schmidt (in: *Kunst des 19. Jahrhunderts in Rheinland*, Band 1, Kultusbauten, Schwamm, Düsseldorf, 1980., 153)*

koji je pristiglo 96 radova. Prva je realizirana crkva svetoga Bena po planovima domaćega, minhenskog arhitekta Leonhardta Romeisa, potom je slijedilo podizanje crkve svetog Maksimilijana, a posljednja je sagrađena crkva svetoga Pavla po nacrtima također minhenskoga arhitekta Hauberisera.³⁰ Za nas je najinteresantnija crkva svetog Maksimilijana, koja je naposljetku realizirana po planovima Heinricha Freiherra von Schmidta, sina najznačajnijega neogotičara njemačke arhitekture 19. stoljeća, Friedricha von Schmidta. Kako nas izvješćuje *Deutsche Bauzeitung*, prvotni su Schmidtovi planovi predviđali podignuće raskošne neogotičke strukture. No, do realizacije planova nije došlo odmah, a kada je do nje konačno došlo, ukusi na polju sakralne arhitekture u Njemačkoj bitno su se promijenili. Arhitekti se u podizanju sakralnih zdanja sve više okreću neoromaničkom, a ne više do tada dominantnom neogotičkom stilu. U skladu s tom promjenom dolazi i do promjene plana za crkvu svetoga Maksimilijana u Münchenu, koja se gradi po prerađenim planovima iz 1892.,³¹ kao velika neoromanička struktura, s dosta primjesa, osobito u unutrašnjosti, ranokršćanskih elemenata. Crkva je podignuta u vremenu 1895.–1901.³²

Koje su veze minhenskoga natječaja s osječkom župnom crkvom? Projekt kojim je Langenberger pobijedio na natječaju za župnu crkvu svetih Petra i Pavla u Osijeku i po kojem je ta građevina konačno i realizirana »nadahnut« je, u puno većoj mjeri negoli je uobičajeno, planom za gradnju ranije spomenute crkve svetoga Maksimilijana u Münchenu. Naime, među

96 projekata koji su stigli na natječaj za tri minhenske crkve o kojima je ranije bilo riječi, nalazio se i jedan arhitektonskog ateljea Flügge & Nordmann iz Essena, koji je za Maximilianskirche predviđao podignuće velike neogotičke trobrodne bazilike s 800 sjedećih i 700 stajaćih mjesta. Iako je projekt bio nagrađen, do njegove realizacije nije došlo; realizirani su samo, kako smo vidjeli, planovi arhitekata iz Münchena. Nacrti su, međutim, objavljeni početkom 1887. u *Deutsche Bauzeitung*.³³ Gotovo se u potpunosti, osobito rješenjem pročelja (a mnogo manje unutrašnjosti), poklapa s planovima za crkvu svetih Petra i Pavla u Osijeku. Razlike su minimalne, u detaljima i u proporciji. Obje crkve odlikuju se masivnim zvonikom na pročelju, četverokutne osnove u donjem i osmerokutne u gornjem dijelu, koji se piramidalno sužava prema vrhu. Donji dijelovi tijela zvonika razlikuju se, kao i ostali dijelovi vanjskih pročelja, samo detaljima, pri čemu je rješenje predviđeno za crkvu svetoga Maksimilijana nešto raskošnije, s gotičkim nišama na stranama pilona na kojima počiva zvonik i skulpturama u nišama na prvom katu, kao i nešto snažnije istaknutim ugaonim kontraforima na pročelju. U zvonik je po svoj prilici trebalo biti postavljeno stubište. Dok se zvonik Flüggeove crkve otvara portalima na sve tri strane, u Osijeku su bočne strane prizemlja zvonika otvorene s po jednom kvadriforom, koja međutim, s trokutastim timpanom uvelike ponavlja rješenja portala na minhenskoj crkvi. Prvi kat zvonika osječke crkve otvara se sa svake vanjske strane s jednom visokom biforom i dvjema nešto

nizim monoforama sa strana, dok je u minhenskom primjeru predviđena trifora. Elementi raščlambe ostalih, viših dijelova zvonika gotovo su doslovni citati, s tek nešto promjena u proporcijama, s biforom u zoni treće etaže, iznad koje je sat. Potpuno isto, sa snažno istaknutim fjalama, elegantno je riješen prijelaz s donjeg dijela zvonika pravokutnoga tlocrta na gornji dio – oktogonalnu kapu zvonika. Kapa u oba primjera započinje zonom otvorenim izrazito visokim biforama na svakoj strani oktogona, iznad koje stoje trokutasti zabatici s cvjetnim ružama na vrhu, a završava (kako u Osijeku, tako i u Münchenu) s osmerostranom piramidom i balkonom s bogato profiliranom ogradom u donjemu dijelu strukture. U oba slučaja na vrh nije postavljen križ, već velika križna ruža.

Bočni zidovi crkve također su gotovo doslovan citat, sa stanovitim izmjenama s obzirom na zahtjeve natječaja i činjenicu da je osječka crkva bila namijenjena mnogo manjem broju ljudi, pa je stoga morala biti dosta manja. Vanjski zidovi bočnih brodova ponovno bilježe niz doslovnih citata, s velikim biforama između kojih su kontrafori, s tim da je ritam izmjene kontrafora gušći u slučaju minhenske crkve. Zidove glavnoga broda Langenberg je otvorio s tri prozora – biforom i dvije monofore, dodavši tako Flüggeovu rješenju sa svake strane monofore po jedan prozor. Pročelja transepta pokazuju tek sitne varijacije, gdje je na Flüggeovu rješenju rozeta uklopljena u veliki slijepi gotički luk, dok u osječkom primjeru toga luka nema. Stanovite razlike postoje i s obzirom na činjenicu da je minhenska crkva predviđena s jednobrodnom transeptom, a osječka s trobrodnom. Langenberg od Flüggea preuzima i postavu krovnog tornjića na križište glavnoga broda i transepta, inače motiva koji je izuzetno čest u neogotičkom njemačkom graditeljstvu, zahvaljujući utjecaju Katedrale u Kölnu. Rješenja svetišta oblikovno su također vrlo bliska, iako je o detaljima teško govoriti s obzirom na činjenicu da nam je dostupan samo perspektivni izgled crkve svetoga Maksimilijana u Münchenu. Osim nadograđene sakristije, koja je uz crkvu zbog uvjeta natječaja imala biti postavljena, zona svetišta sadrži detalj koji je, u rješenjima vanjštine crkve, jedini veći Langenbergov odmak od Flüggeova nacrt – dva tornjića postavljena između transepta i svetišta, gdje ponovno uočavamo Langenbergovu vezanost uz srednjovjekovno graditeljstvo rajnske oblasti, budući da je motiv preuzet s rješenja svetišta katedrale u Ulmu.³⁴

Vrlo su malene razlike i u prostornim odnosima. Osječka crkva nema kapele na počecima pobočnih brodova odmah uz ulaz crkve, međutim, oblikovno potpuno isti element Langenberg premješta na zapadnu stranu transepta, koristeći se Flüggeovim rješenjem u nadogradnji Gospine kapele.

Unutrašnjosti dviju građevina razlikuju se u puno većoj mjeri i doslovnih citata kao na vanjskim fasadama uglavnom ne nalazimo. Razlike se ponajprije moraju zahvaliti činjenici da je ritam izmjene traveja u pobočnim brodovima u Osijeku gušći od onoga u Münchenu. Dok su u Münchenu traveji pobočnih brodova široki koliko i glavni brod – u Osijeku su na jedan travej glavnoga broda postavljena dva traveja pobočnih. Razlike postoje i u oblikovanju stupova glavnoga broda, koji su u Osijeku masivne službe, dok su na Flüggeovu projektu bili predviđeni obični stupovi. Međutim, čak i u tome detalju može se prepoznati Langenbergovo nasljedovanje

Flüggea, i to prenošenjem motiva iz dijela broda između svetišta i transepta. Zona između tjemena luka i prozora glavnoga broda u Osijeku je znatno uža od one u Münchenu, tako da ne ostavlja prostor za pravokutna oslikana polja koja je u svojem projektu predvidio Flügge.

Omjer širine glavnoga broda u odnosu na pobočne Langenberg je uskladio s propisima natječaja, tako da su pobočni brodovi pretvoreni u koridore, za razliku od minhenskoga slučaja, gdje je širina pobočnih brodova polovina širine glavnoga broda. Razlike postoje i u postavljanju kora na ulazu u crkvu, koji kod Flüggea zauzima cijeli prvi travej crkve, oslanjajući se na stupove glavnoga broda, dok Langenberg postavlja konstrukciju na manje stupove, pa oni slobodno stoje u glavnom brodu.

Unutrašnja raščlamba zidova transepta s nizom slijepih lukova ispod rozete i s tri velika slijepa luka u donjem dijelu zida gotovo je identična u oba slučaja. Svetište osječke crkve nešto je niže od broda, dok je u minhenskome slučaju visina obaju dijelova građevine ostala jednaka. Uspoređujući tlocrte, jasno je da Langenberg u Osijeku uvodi u apsidu deambulatorij, koji ne susrećemo u Münchenu, međutim, presjek obiju crkava pokazuje kako se, usprkos njegovu dodatku, dva rješenja gotovo uopće ne razlikuju, s obzirom na činjenicu da je osječki deambulatorij tek dekorativno rješenje – prislonjene stupove kakvi su u Münchenu Langenberg je naprosto malo odvojio od zida.

Arhitekti Julius Flügge i Karl Nordmann

Osvrnimo se sada nakratko i na arhitektonsku produkciju ateljea Flügge & Nordmann. Obojica su učenici već spomenutog arhitekta Ungewittera.³⁵ Flügge je, nakon što je napustio učitelja, radio od 1866. na Katedrali u Kölnu pod Voigtelom, a pošto je pobijedio na natječaju za Friedenskirche u Essenu,³⁶ preselio se u taj grad, gdje ostaje do kraja života. Isprva je imao samostalan graditeljski ured, a zatim se povezao, prvo s arhitektom Zindelom (1870.–1876.),³⁷ a naposljetku s Nordmannom. Izgradio je niz objekata u Dortmundu i Essenu (između ostalih protestantsku crkvu svete Gertrude i gradsku vijećnicu – sa Zindelom), luteransku crkvu u Castropu, Biesenkampu 1880.–1881. (sa Zindelom).³⁸ Dobio je prvu nagradu na natječaju za dortmundsku vijećnicu i za jednu školu u Bernu.³⁹ O ugledu Flüggeova i Nordmannova zajedničkog ateljea izuzetno nam mnogo govori činjenica da je po njihovim planovima izvedena Gedächtniskirche u Speyeru, jedna od najvećih protestantskih građevina podignutih u većinski katoličkom Porajnju, pod izravnim pokroviteljstvom njemačkoga cara Wilhelma II.⁴⁰ Građevina je podignuta u vremenu od 1890. do 1904., kao velika trobrodna neogotička dvoranska crkva s jednim tornjem, koji svojom visinom od 100 metara zajedno s tornjevima srednjovjekovne romaničke katedrale dominira gradom. Toranj svojom pravokutnom osnovicom s osmerokutnom kapom, a isto tako i tlocrtom i malenim tornjem na križistu, pokazuje oblikovnu povezanost s projektom za crkvu svetoga Maksimilijana u Münchenu, odnosno Svetih Petra i Pavla u Osijeku.⁴¹

Naravno, nužno se mora postaviti pitanje je li bilo kakvih veza između ateljea Flügge & Nordmann i Langenberga.

Koliko se za sada može reći, ne izravnih. Nema dostupnih podataka o bilo kakvim kontaktima ovih dvaju arhitektonskih biroa, nikakav spomen zajedničke djelatnosti. Eventualna, iako vrlo slaba poveznica jest geografska bliskost Essena i Bonna. Oba su porajnski gradovi, u kojima je tada djelovao golem broj sličnih arhitektonskih biroa, koji su podizali nove i obnavljali stare sakralne građevine. Druga poveznica, nama svakako zanimljivija, jest Georg Gottlob Ungewitter. Već je napomenuto kako je Langenberg učenik Heinricha Johanna Wiethasea,⁴² koji je izašao iz škole Georga Gottloba Ungewittera, dok su i Flügge i Nordmann proistekli izravno iz Ungewitterove škole.⁴³ Ungewitter je inače jedan od najplodnijih i najutjecajnijih neogotičara njemačke arhitekture od kraja 30-ih godina 19. stoljeća, koji je odigrao ključnu ulogu u širokom prihvaćanju toga stila u Njemačkoj, kao i u odabiru građevnoga materijala – revitalizirajući *Backstein* gradnju, gradnju u fasadnoj opeci, po uzoru na srednjovjekovno sjevernonjemačko graditeljstvo. Među arhitektima koji su se opredijelili za taj materijal bio je i Langenberg, te ga je možda upravo opredjeljenje za opeku kao materijal u kojem se trebala podignuti osječka crkva, a koja je istaknuta u natječaju, i naglala da sudjeluje u njemu.

Zaključne napomene

Osječka se crkva, izborom materijala i oblikovno u cijelosti uklapa u kontekst njemačke sakralne arhitekture 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća, kada je u gradnji mnogobrojnih novih župnih crkava, kako protestantskih, tako i katoličkih, apsolutno prevladavao tip trobrodne neogotičke bazilike s jednim dominantnim zvonikom u osi glavnoga pročelja. Ishodište toga tipa valja tražiti u Nikolaikirche u Hamburgu, sagrađenoj po planovima Gilberta Scotta, koja ima značajno mjesto na početku šireg prihvaćanja neogotike u njemačkoj arhitekturi. Taj model njemački arhitekti transformiraju pod utjecajem vlastite baštine, ponajprije velikih jednotoranjskih katedrala u Freiburgu i Ulmu,⁴⁴ primjenjujući nerijetko upravo opeku kao građevni materijal i nastojeći tako stvoriti neku vrstu njemačke nacionalne varijante neogotičke crkve. Mnoge od tih građevina oblikovno su bliske osječkoj crkvi, čemu razloge valja tražiti u spomenutim zajedničkim uzorima. Od bliskih primjera može se navesti župna crkva svetoga Križa iz minhenskoga predgrađa Giesinga, građena između 1866. i 1883. (unutrašnjost dovršena 1897.)⁴⁵ po planovima arhitekta Georga Dollmanna, ili toranj nešto kasnije crkve Srca Isusova u Kölnu Friedricha von Schmidta (natječaj 1889., građevina dovršena tek 1907.)⁴⁶ – kronološki gotovo paralelne Osijeku. Doslovni citati objekata iz prošlosti u 19. st.

relativno su česti, a oblikovna bliskost suvremenih građevina nerijetko vrlo izražena. No usporedba planova osječke župne crkve s crkvama u Giesingu i Kölnu s jedne strane te s planovima Flüggea i Nordmanna za München s druge ipak nam pokazuje i bitne razlike. U prvome slučaju možemo govoriti o motivu, široko rasprostranjenom tipu crkvene građevine toga doba. Broj predoslovnih citata u drugoj je komparaciji neusporedivo veći nego što je uobičajeno. Mjesto komentara vratimo se na kraju samo nakratko natječaju za nacrt osječke crkve. U izvještaju o rezultatima žiri ističe da je plan pristigao pod šifrom Kreis, koji se nalazio među spomenutih 17 u prvom krugu odbijenih planova, isključen »wegen ihrer auffallenden Ähnlichkeiten, zum Theil Copien« s crkvom u Pforzheimu, te crkvama u Fünfhausu i Weißgräberu, izgrađenima po planovima Friedricha Schmidta.⁴⁷ Nadalje, za plan pristigao pod šifrom »Confiteor« žiri doslovno kaže u opisu njegovih odlika »...Mittelschiff zu wenig dominierend, Aufbau unnöthig hoch, Strebebogenanordnung unrichtig, Thurmhelme sind Copien der Theinkirche in Prag; sonst gute Arbeit.«⁴⁸ Ako je dakle jedan od glavnih razloga za odbacivanje toga plana bila činjenica da su samo kupole tornja previše nalik onima spomenute praške crkve, postavlja se pitanje što bi za Langenbergov plan rekao žiri da je poznao plan Flüggea & Nordmanna za München?

I napokon, kojim nazivom imenovati Langenbergov projekt za osječku crkvu kada ga postavimo lice u lice s onim Flüggea & Nordmanna. Teško je govoriti o motivu ili tipu kada je očito da je Langenbergova »inspiriranost« planom za crkvu svetoga Maksimilijana bila veća od uobičajene. Je li riječ o plagijatu ili je to možda ipak preteška riječ? Razlike nesumnjivo postoje, osobito u rješenju unutrašnjosti građevine. Možda je najbolje da pitanje ostane bez odgovora. Na samome kraju valja spomenuti i činjenicu da u trenutku kada radi osječku župnu crkvu Franz Langenberg izvodi još »mehr als ein Dutzend Kirche.«⁴⁹ Naravno, to ga ni po čemu ne čini posebnim u kontekstu tadašnje hiperprodukcije sakralnih objekata po Europi. Iako je nezahvalno o tome nagađati, no možda ga je upravo prezaposlenost navela na »posudbu« doslovniju od uobičajene mnogih oblikovnih elemenata Flüggea i Nordmanna. Činjenica da je Langenbergov plan u tako velikoj mjeri »inspiriran« tuđim nacrtom dovodi do prevrednovanja položaja osječke crkve svetih Petra i Pavla unutar hrvatske arhitekture 19. stoljeća. Ovim je Langenbergovim postupkom Slavonija, paradoksalno, dobila plan dostojan Münchena, što jasno govori o njegovim kvalitetama, bez obzira na to što su njegovi autori u puno većoj mjeri dvojac Flügge & Nordmann (koji svoj natječajni projekt nisu uspjeli realizirati) nego Langenberg.

Bilješke

- 1
JOSIP JURAJ STROSSMAYER, Stolna crkva đakovačka, u: *Glasnik biskupije Đakovačke i srijemske*, 9 (1874.).
- 2
JOSIP JURAJ STROSSMAYER (bilj. 1).
- 3
ISO KRŠNJAVI, Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba, u: *Hrvatsko kolo*, 1 (Zagreb, 1905.), 226.
- 4
MILKO CEPELIĆ I MATIJA PAVIĆ, J. J. Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski, god. 1850.–1900., Zagreb, 1900., 393.
- 5
*** Preisaufgaben, u: *Deutsche Bauzeitung*, 105 (Berlin, 1892.), 641–642.
- 6
*** Preisaufgaben, u: *Deutsche Bauzeitung*, 101 (Berlin, 1892.), 620.
- 7
*** Preisaufgaben, u: *Deutsche Bauzeitung*, 105 (Berlin, 1892.), 641–642.
- 8
Zanimljivo je kako taj bečki *Dombauleiter* nosi jednako ime i prezime kao jedan od najaktivnijih i najznačajnijih osječkih arhitekata 90-ih godina 19. stoljeća. Čini se da se ipak ne radi o istoj osobi. Vjerojatno je riječ o jednome od nasljednika Schmidtovih na obnovi Bečke katedrale.
- 9
Viktor Luntz svakako je najuglednije ime žirija. Poslije Ferstelove smrti, 1885., naslijedio ga je kao profesor na Visokoj tehničkoj školi u Beču, a poslije 1891. prešao je na Akademiju, na mjesto Friedricha von Schmidta. RENATE WAGNER – RIEGER, Wiens Architektur im 19. Jahrhundert, Wien, 1970., 241.
- 10
***Die Exposition der Kirchenbaupläne, u: *Die Drau*, 57 (Osijek, 1893.), 2–3.
- 11
O natječaju časopis izvješćuje čak dva puta, a zanimljivo je da nekoliko mjeseci poslije donosi i njegove rezultate. Komisija je zasjedala u Beču kako bi se privoljeli ranije navedeni stručnjaci iz toga grada da budu njezini članovi, a sve s ciljem da se izabere što kvalitetniji plan.
- 12
***Zum Baue der neuen Kirche in Esseg, u: *Slavonische Presse*, 37 (Osijek, 1893.), 6.
- 13
ŽLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, ANTUN JARM, Župna crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, Osijek, 1995., 15. Prema *Deutsche Bauzeitung*, Preisaufgaben, 41 (1893.), 256, na natječaj je pristigao 31 nacrt.
- 14
***Die Kirchebauplätze, u: *Die Drau*, 51 (Osijek, 1893.), 2.
- 15
Tako CEPELIĆ, PAVIĆ (bilj. 4), 394, tvrde da je Strossmayer odigrao ključnu ulogu pri odabiru upravo tih planova.
- 16
ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, JARM (bilj. 13), 14.
- 17
CEPELIĆ, PAVIĆ (bilj. 4), 391.
- 18
To se kosi s Cepelićevim tvrdnjama da je upravo Strossmayer bio ključna osoba u odabiranju Langenbergova plana, osim ako naravno nisu planovi prije odašiljanja u Beč bili u Osijeku, te si je Strossmayer već odabrao pobjednika, a zasjedanje u Beču bilo je samo formalnoga karaktera. – CEPELIĆ, PAVIĆ (bilj. 4), 324.
- 19
***Zum Baue der Oberstädter Pfarrkirche, u: *Slavonische Presse*, 51 (Osijek, 1893.), 3.
- 20
***Die Exposition der Kirchenbaupläne, u: *Die Drau*, 58 (Osijek, 1893.), 2. Organizirana je u sali osječkog kasina, koji se nalazio u prizemlju zgrade Hrvatskog narodnoga kazališta, i trajala je punih 8 dana; o tome u: Zum Baue der Oberstädter Pfarrkirche, u: *Slavonische Presse*, 57 (Osijek, 1893.), 4.
- 21
***Zum Baue der Oberstädter Pfarrkirche, u: *Die Drau*, 61 (1893.), 2; isto i u: ***Sitzung des Kirchenbau=Ausschusses, u: *Slavonische Presse*, 61 (Osijek, 1893.), 1.
- 22
ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, JARM (bilj. 13), 15.
- 23
Biografski podaci o Langenbergu uzeti su iz dva izvora: iz teksta jednoga od njegovih potomaka, JULIUSA LANGENBERGA, Vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart – Die Steinmetz- und Baumeisterfamilie Langenberg, na web adresi <home.arcor.de/stefan.langenberg/chronik/node9.html> i iz članka ***Franz Langenberg†, u: *Slavonische Presse*, 47 (Osijek, 1895.), 3.
- 24
O tome i u: ***Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Band 4, I. Die Kunstdenkmäler des Landkreises Köln, Düsseldorf, Schwam, 1897., 186.
- 25
***Geschichte der Stadt Bonn, Band IV, Vor einer französischen Bezirkstadt zur Bundeshauptstadt 1794.–1989., Bonn, herausgegeben von Dietrich Höroldt, 1989., 763, Anlage 2.
- 26
PAUL CLEMEN, Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Band 5, III. Die Kunstdenkmäler der Stadt und des Kreises Bonn, Düsseldorf, L. Schwam, 1905., 606.
- 27
***Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Band 5, IV. Die Kunstdenkmäler des Siegkreises, Düsseldorf, L. Schwam, 1907., 150.
- 28
***Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Band 2, I. Die Kunstdenkmäler des Kreises Rees, Düsseldorf, L. Schwam, 1892., 15.
- 29
***Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Band 5, II. Die Kunstdenkmäler des Kreises Mühlheim am Rhein, Düsseldorf, L. Schwam, 1901., 249.
- 30
HEINRICH FREIHERR VON SCHMIDT, Die St. Maximilians-Kirche in München, u: *Deutsche Bauzeitung*, 13 (1903.), 81.
- 31
HEINRICH FREIHERR VON SCHMIDT (bilj. 30), 81.
- 32
HEINRICH FREIHERR VON SCHMIDT (bilj. 30), 83; isto i u: ***München und seine Bauten, München, F. Bruckmann Verlag, 1912., 218–219.

33
JULIUS FLÜGGE, KARL NORDMANN, Entwurf zur St. Maximilians-Kirche in München, u: *Deutsche Bauzeitung*, 1 (Berlin, 1887.), 1.

34
Ulmsku katedralu kao glavnu inspiraciju za Langenbergove sakralne objekte spominje i tekst na webu.

35
KAREN DAVID- SIROCKO, Georg Gottlob Ungewitter und die malerische Neugotik in Hessen, Hamburg, Hannover und Leipzig, Petersberg, Michael Imhof Verlag, 1997., 393, 395.

36
***Evangelische Kirchengemeinde Königssettle zu Essen – Stelle, 22. 3. 2004. <http://www.koenigsstele.de/Friedenskirche/body_friedenskirche.html>

37
KAREN DAVID-SIROCKO (bilj. 35), 397.

38
JORDAN RÜDIGER, »'... ein Prachtbau in so zierlichen gotischen Formen' – Die wechselvolle Geschichte der St. Marien Kirche in Bochum-Mitte«, 22. 3. 2004. <<http://www.bochum.de/zeitpunkte/geschichte02.htm>>

*** Evangelische Kirchengemeinde Königssettle zu Essen – Stelle, 22. 3. 2004. <http://www.koenigsstele.de/Friedenskirche/body_friedenskirche.html>

*** »Cliolink, **Auszug aus der Denkmalliste Essen**, Stadtbezirk V / Stadtteil Essen-Altenessen-Nord, Evangelische Kirche, aus: Denkmalliste der Stadt Essen, Stand: 1. 2. 2001.«, 22. 3. 2004. <http://www.cliolink.de/cliolink/essen/denkmalliste/BauD_0233.htm>

39
KAREN DAVID-SIROCKO (bilj. 35), 393.

40
*** »Gedächtniskirche – Speyer«, 22. 3. 2004., <http://www.courses.psu.edu/nuc_e/nuc_e405_g9c/speyer/gedaechtnis.html>

***»Die Gedächtniskirche – Aussenbau«, 22. 3. 2004., <http://www.gedaechtniskirche.de/ged_auss.htm>

***»100 Jahre der Gedächtniskirche, Protestantisch, Pfälzisch, profiliert«, 22. 3. 2004., <http://www.evpfalz.de/protestantisch2004/anlass/3_100jahre.php>

***»Die bauverein Gedächtniskirche«, 22. 3. 2004., <<http://www.gedaechtniskirche.de/start.htm>>

41
Osim ove crkve Flüge je sam radio i restauraciju gotičke Crkve svetoga Willibroda u Weselu kod Münstera.

42
JULIUS LANGENBERG, »Vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart – Die Steinmetz- und Baumeisterfamilie Langenberg« 22. 3. 2004. <<http://home.arcor.de/stefan.langenberg/chronik/node9.html>>

43
KAREN DAVID-SIROCKO (bilj. 35), 393.

44
Toranj u Ulmu dovršen je tek u 19. stoljeću, te je cijelom svojom gornjom polovinom također neogotička gradnja.

45
GABRIELLE SCHICKER, Neugotischer Kirchenbau in München, Vergleichende Studien zu Architektur und Ausstattung der Kirchen Maria-Hilf in der Au und Heilig-Kreuz in Giesing, München, Scaneg, 1987., 187, 198.

46
***Kunst des 19. Jahrhunderts in Rheinland, Band 1, Kultusbauten, Düsseldorf, Schwamm, 1980., 152–153.

47
*** Die Pläne für die Oberstädte Pfarrkirche, u: *Slavonische Presse*, 57 (Osijek, 1893.), 2–3.

48
Kao u prethodnoj bilješci, isto i u: ***Die Exposition der Kirchenbaupläne, u: *Die Frau*, 57 (1893.), 2–3.

49
*** Franz Langenberg†, u: *Slavonische Presse*, 47 (Osijek, 1895.), 3.

Summary

Dragan Damjanović

Plans for the Osijek Parish Church of SS. Peter and Paul and their author, Franz Langenberg

The Osijek Parish Church of SS. Peter and Paul is one of the biggest historicist church buildings in Croatia. This article endeavours to throw light on certain matters hitherto unknown concerning its construction, primarily about the outcome of the international competition held for the drawing up of plans for its construction, in which many well-known names in Croatian and world architecture took part. The competition was finally won by Bonn architect Franz Langenberg, who thus became one of the most frequently-mentioned names in the history of Croatian art of the 19th century, alongside Schmidt and Roesner, without us knowing anything at all about him. This is an architect of local importance, who realised most of his projects in the city of Cologne, in which he mainly lived, in its immediate surrounds, and in Bonn, to which he moved two years before his death in 1895. Coming out of the school of the architect Ungewitter, he opted, in accordance with the orientation of this school, for the neo-Gothic and in general for a medieval formal repertoire. He mainly built religious buildings, palaces of middling prestige, and villas. *Via adverts* published in the German trade press, Langenberg entered the competition for plans for the new parish church in Osijek, sending a plan that in the handling of the external facades was full of quite literal quotes from an earlier plan of the Essen architectural studio of Függe and Nordmann for the Church of St Maximilian in Munich, published in the *Deutsche Bauzeitung* in 1887, with just a few modifications, in order to meet the specifications, formal and financial, of the competition. It has not been possible to establish any close relations between these two studios. At the end of the 19th century, Flüge and Nordmann was one of the most influential architectural firms of the Rhine region, confirmed by the fact that they realised the Gedächtniskirche in Speyer, one of the most important Protestant religious buildings in the Rhine area.

Key words: Historicism, Franz Langenberg, Julius Flüge, Karl Nordmann, Parish Church of SS. Peter and Paul in Osijek, Church of St Maximilian in Munich.